ปัญญา : สารัตถะแห่งการมีชีวิตแบบพุทธ
Wisdom : Essence of the Buddhist Life

รศ.ดร. ภัทรพร สิริกาญจน
Assoc. Prof. Dr. Pataraporn Sirikanchana
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทคัดย่อ

ปัญญาเป็นหนทางเดียวที่จะทำให้ชาวพุทธเป็นชาวพุทธที่แท้จริงได้ ปัญญาเป็นแสงสว่างนำทางให้ชาวพุทธเข้าถึงแก่นคำสอนของพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปัญญามีความหมายเดียวกับคำว่า “พุทธิปัญญา” และ “ความรู้แจ้ง” นอกจากนี้ปัญญายังเป็นฐานรองรับศีล ชาวพุทธไม่สามารถละชั่ว ทำดี และทำจิตให้ผ่องใสได้ถ้าไม่ใช้ปัญญา ปัญญาปรากฏอยู่และพัฒนาได้ในจิตมนุษย์ พระไตรปิฎกจำแนกปัญญาออกเป็น 3 ระดับ คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิด (จินตามยปัญญา) ปัญญาที่เกิดจากการฟังหรือการสดับเล่าเรียน (สุตมยปัญญา) และปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติ (ภาวนามยปัญญา) ซึ่งหมายถึงการบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานและเป็นปัญญาระดับสูงสุด ภาวนามยปัญญาทำให้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้และได้ พระนามว่า “พุทธะ” ซึ่งแปลว่า “ผู้ตื่นรู้ (จากกิเลสและอวิชชา)”

การตีความหมายและคำอธิบายเรื่อง “ปัญญา” ในงานเขียนของพุทธทาสภิกขุและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ผู้เป็นพระนักปราชญ์ผู้เรืองนามของสังคมไทย มีคุณค่าควรแก่การศึกษาวิเคราะห์เป็นอย่างยิ่งเพื่อให้เข้าใจคุณค่าของปัญญาในชีวิตประจำวัน จากคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ ปัญญาเป็นสมรรถภาพสำคัญที่แนบเนื่องอยู่ในจิตมนุษย์มาแล้วตั้งแต่เกิด เราจำเป็นต้องพัฒนาปัญญาให้สว่างไสวเพื่อเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ (อิทัปปัจจยตา) ซึ่งก็คือความเป็นเหตุเป็นผลกันของสรรพสิ่ง เมื่อเราเข้าถึงความจริงของธรรมชาติแล้ว เราก็จะเห็นแจ้งใน ไตรลักษณ์ (อนิจฺจ ทุกฺข อนตฺตา) และ หมดความยึดมั่นถือมั่นใน

สรรพสิ่งได้ ทำให้เราหมดความเห็นแก่ตัว มีเมตตากรุณาต่อผู้อื่นได้อย่างแท้จริง และทำให้โลกนี้มีสันติสุขได้ พระพรหมคุณาภรณ์ ก็มีทรรศนะทำนองเดียวกับท่านพุทธทาสโดยถือว่าปัญญาเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดของชีวิตมนุษย์ ท่านสนับสนุนให้ชาวพุทธทุกคนพัฒนาปัญญาโดยอ้างอิงถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงเป็นแบบอย่างของมนุษย์ ผู้สามารถพัฒนาปัญญาได้อย่างสูงสุดจนปลดปล่อยตนเองให้เป็นอิสระจาก เครื่องร้อยรัดทั้งปวงได้ ในเมื่อปัญญาเป็นสารัตถะแห่งการมีชีวิตแบบพุทธ ชาวพุทธจึงควรพัฒนาปัญญาของตนเองเพื่อให้บรรลุความเป็นชาวพุทธที่แท้จริง

Abstract

Wisdom is the only means to make Buddhists real Buddhists. It is the guiding light for Buddhists to penetrate the essence of the Buddha's teachings. In the Buddhist Scriptures, the Tipitaka, wisdom shares the same meaning with intellect and insight. It is the base of Buddhist morality. A Buddhist cannot do well and avoid evil without the light of wisdom. Wisdom can be found and cultivated in human mind. The Buddhist Scriptures portray the 3 levels of wisdom as wisdom resulting from reflection (Cintāmaya paññā), wisdom resulting from studying (Suttamaya paññā), and wisdom resulting from mental development and spiritual practice (Bhāvanāmaya paññā) which is called the practice of vipassanā

The highest level of wisdom is Bhāvanāmaya paññā leading to the Buddha's enlightenment and his name "Buddha" meaning "The awakened one" which signifies his awakening from delusion and ignorance.

The interpretations of "wisdom" in the texts of Buddhadāsa and P.A. Payutto, the two Buddhist sages of Thailand, are worth studying in order to grasp the values of "wisdom" in daily life. According to Buddhadāsa, wisdom is the crucial innate faculty of human mind. It needs to be developed in order to penetrate the truth of nature (Idappaccayatā) indicating the relation of cause and effect. Having grasped the truth of nature, one thoroughly see the Three Characteristics (impermanence, the state of being oppressed, and no-self) and can detach oneself from all clinging. In other words, one can get rid of one's own selfishness, shares a compassion for others, and makes this world a place of peace and happiness. P.A. Payutto, similarly, finds wisdom the best means of human life. He encourages everyone to cultivate wisdom in one's mind. He refers to the Buddha as an exemplar of a human being who has developed his wisdom to the utmost and can free himself from all bondage. Since wisdom is the essence of Buddhist life, a Buddhist thus should develop his/her own wisdom in order to become a real Buddhist.

1. บทนำ

พุทธศาสนิกชนชาวไทยมีความภูมิใจอยู่เสมอมาว่า สังคมไทยของเราประกอบไปด้วยชาวพุทธจำนวนมากถึงประมาณ ร้อยละ 90 ซึ่งจำนวนตัวเลขและจำนวนเปอร์เซ็นต์ของชาวพุทธยังเลื่อนไหลไม่แน่นอนและและยังไม่มีการสำรวจจากสำนักงานสถิติแห่งชาติในช่วง 1-2 ปีที่ผ่านมา นอกจาก นี้ในจำนวนชาวพุทธที่ถือกันว่ามากมายเช่นนั้น ก็ยังมีแนวคิดและแนวปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่แตกต่างกันอีก เช่น บางคนกราบไหว้ต้นไม้และจอมปลวกเพื่อขอโชคลาภ บางคนเห็นพฤติกรรมดัง กล่าวเป็นเรื่องไร้สาระที่ขัดแย้งกับคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการพึ่งตนเอง บางคนคิดว่าการนุ่งขาวห่มขาวไปวัดเพื่อประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องสำคัญ บางคนถือว่าการแต่งกาย ไม่สำคัญเท่าความตั้งใจ ความหลากหลายทางทัศนะและการปฏิบัติตนของชาวพุทธดังกล่าวสร้างความสับสนทั้งในสายตาของชาวพุทธเองและของชาวต่างชาติต่างศาสนาซึ่งมีเกณฑ์ในการวินิจฉัยความเป็นศาสนิกที่ชัดเจนมากกว่า เช่น ชาวมุสลิมต้องทำพิธีละหมาด หรือ นมาช (การกราบนมัสการพระอัลลอร์) อย่างน้อยวันละ 5 ครั้ง และชาวคริสต์ต้องรับศีลล้างบาป หรือ บัพติสมาเพื่อประกาศตน เป็นชาวคริสต์ เป็นต้น ส่วนชาวพุทธนั้นไม่มีเครื่องบ่งชี้แน่ชัดว่าต้องมีคุณสมบัติและพฤติกรรมอย่างไร จะพิจารณาโดยถือเอาเรื่องการปฏิบัติตนตามเบญจศีลเบญจธรรมเป็นเครื่องบ่งชี้ก็ไม่ได้เพราะแม้ชาวพุทธจะละเมิดศีล 5 หรือเบญจศีลเป็นอาจิณ ก็ยังคงเป็นชาวพุทธอยู่ได้ แม้จะให้ประกาศตนเป็นชาวพุทธโดยถือไตรสรณคมณ์ยึดมั่นในพระรัตนตรัย น้อมนำ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง แต่ก็ยังคงเป็นประกาศในพิธีเท่านั้น จะยึดถือกันอย่างไรถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าและแนวพระไตรปิฎกหรือไม่ก็ไม่มีผู้ใดสนใจ ประกาศตนแล้วก็แล้วกันไป ไม่มีการตรวจสอบหรือวินิจฉัยกันทางศาสนา และไม่มีองค์กรใดที่คิดจะจัดระเบียบในเรื่องดังกล่าว เนื่องจากจะไปกระทบกระเทือนผู้มีอำนาจบางส่วนบ้าง เป็นภาระในการบริหารจัดการบ้าง และอ้างว่าจะแก้ได้ด้วยการให้การศึกษาบ้าง ซึ่งจนบัดนี้ก็ยังไม่มีกลไกใดที่จะสามารถให้คำตอบได้ว่า ทำอย่างไรชาวพุทธจึงจะเข้าใจพุทธธรรมได้อย่างถูกต้อง ปฏิบัติตนเหมาะสมตามหลักคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและประกาศตนเป็นชาวพุทธที่แท้จริงได้

บทความนี้พยายามที่จะนำเสนอแนวความคิดว่า มีทางเดียวและเป็นหนทางที่สำคัญที่สุดที่ชาวพุทธจะสามารถมีชีวิตอย่างพุทธแท้ได้ นั่นก็คือ การใช้ปัญญาในการเข้าใจคำสอนทางพระพุทธศาสนา ในการคิดและการปฏิบัติตนตามคำสอนนั้นในชีวิตประจำวันของตนเพื่อให้ตนเองพ้นทุกข์และมีความสุขร่วมกับผู้อื่นในสังคมและในโลก ตลอดจนบรรลุอุดมคติทางพระพุทธศาสนาคือนิพพานได้ในอนาคต

2. ความหมายและความสำคัญของปัญญา

"ปัญญา" ในความหมายและความเข้าใจของคนทั่วไปแตกต่างจาก "ปัญญา" ในความหมายทางพระพุทธศาสนาและในคัมภีร์พระไตรปิฎก ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของ "ปัญญา" ว่า คือ ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิด เช่น คนมีปัญญาและหมดปัญญา ในกรณีนี้ "ปัญญา" มีความหมายเน้นหนักที่เรื่องราวทางโลกและ เรื่องที่เกี่ยวกับความรู้จากการคิดและเรียน เช่นที่กล่าวว่า "ปัญญาแค่หางอึ่ง" และเรียกผู้ที่มีความรู้ หรือความฉลาดอันเกิดจากการเรียนมากว่า "ปัญญาชน" อย่างไรก็ตามมีความหมายของ "ปัญญา" ที่ใช้นอกเหนือไปจากเรื่องทางโลก เช่น ค่าว่า "ปัญญาวิมุติ" แปลว่า "ความหลุดพ้นด้วยปัญญา" (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, 2546 : 657) หมายถึง ความหลุดพ้นจากการที่ปัญญามองเห็นความจริงของโลกและชีวิต กล่าวคือเข้าถึงหลัก ไตรลักษณ์ว่า สรรพสิ่งล้วนไม่มีความคงที่แน่นอน (อนิจจ์) ไม่คงทนสภาพเดิมอยู่ได้ (ทุกข์) และ ไม่มีตัวตนให้ยึดมั่นถือมั่น (อนตฺตา)

คำว่า "ปัญญา" ในภาษาอังกฤษตามศัพท์บัญญัติของราชบัณฑิตยสถาน มีอยู่ 2 คำ คือ ปัญญาในความหมายของ intellect กับปัญญาในความหมายของ wisdom ปัญญาในความหมายแรก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "พุทธิปัญญา" หมายถึง สมรรถนะ (faculty) หรือความสามารถที่จะรู้ หรือเข้าในสิ่งต่างๆ ซึ่งต่างกับความรู้สึก (sensation) และเจตจำนงค์ (will) และทรรศนะที่ถือว่า พุทธิปัญญามีความสำคัญเหนือสิ่งอื่นๆ เช่น ในทางจริยศาสตร์ หมายถึง คติชีวิตที่ถือว่า สิ่งมีค่าสูงสุดในชีวิต คือการได้ใช้พุทธิปัญญาเพื่อแสวงหาความจริง ไม่ใช่เพื่อแสวงหาความสุขทางกาย เรียก ว่า ทรรศนะแบบพุทธิปัญญานิยม (intellectualism) (พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2548 : 50) ในกรณีนี้อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ด้วยพุทธิปัญญา มีข้อสังเกตว่า คำว่า "ปัญญา" และ "พุทธิปัญญา" มีความหมายแตกต่างกัน กล่าว คือ ถ้าเรากล่าวว่า "พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยพุทธิปัญญา" ก็หมายความว่า พระองค์ตรัสรู้ด้วยความ สามารถทางจิตในการเข้าใจสิ่งต่าง ๆ อย่างมีเหตุผลและอย่างสมเหตุสมผล แต่ถ้าเรากล่าวว่า "พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยปัญญา" ย่อมเน้นถึงคุณธรรมทางจิตของพระองค์ที่ทำให้เข้าถึงความจริง และ ความเป็นจริงในอุดมคติ เป็นปัญญาที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์หรือนิพพาน ปัญญานี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปรีชาญาณ (wisdom) เป็นความรู้แจ้งในเรื่องสัจธรรมและความผิดชอบชั่วดี อันเป็นหลักสำคัญในการดำเนินชีวิต

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายว่า ปัญญาคือการรู้ความจริง เมื่อรู้ความจริงถึงที่สุดแล้วก็จะเกิดความเป็นอิสระในจิตใจ ปลอดพ้นจากสิ่งบีบคั้น หลุดพ้นจากสิ่งเศร้าหมองทั้งปวง เช่น ปราศจากความโลภ ความโกรธ และความหลง เป็นการบรรลุภาวะวิมุตติ คือ

ความพ้นทุกข์ (2540 : 87) การมีความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงและการฝึกอบรมพัฒนาตนให้มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าว โดยเริ่มจากการรู้และเข้าใจสิ่งที่เราศึกษาเล่าเรียนและรับฟังมา จากนั้นก็นำสิ่งที่เรารับรู้มาเชื่อมโยงกันเป็นองค์ความรู้ จนสามารถนำมาแก้ปัญหาและพัฒนาสิ่งต่างๆ ได้ ในที่สุดก็ถึงขนาดที่รู้เท่าทันความเป็นจริงของโลกและชีวิตว่าไม่มีอะไรดำรงอยู่อย่างนิรันดร์ จึงเกิดความ เบื่อหน่าย ไม่อยากยึดถือจริงจัง จิตใจก็เป็นอิสระ ความรู้ความเข้าใจเช่นนี้เรียกว่า การใช้ปัญญา และเกิดขึ้นเป็นไปด้วยปัญญา (2547 : 80-81)

คุณลักษณะของปัญญา คือ รู้ เข้าใจ รู้จักคิด รู้วิธีวินิจฉัย รู้วิธีแก้ปัญหา และรู้วิธีสร้างสรรค์ หรือดำเนินงานให้สำเร็จ ซึ่งในที่สุดก็สามารถนำพาบุคคลและสังคมไปสู่ความดีงามและ ความสุขได้ (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2540 : 84-86) ที่สำคัญก็คือ คำว่า “ปัญญา” ยังบ่งบอกถึงคุณลักษณะ และพระคุณของพระพุทธเจ้า อีกด้วย กล่าวคือ “พุทธะ” ซึ่งเป็นฉายาของพระพุทธเจ้า แปลว่า “ผู้ตื่นแล้ว” หมายความว่า ทรงมี ปัญญา ตื่นจากโมหะ (ความหลงผิด) และตื่นจากความมืด (ความไม่รู้จริง) คำว่า “โพธิ” จึงบ่งบอก ถึงปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (พระเทพเวที ป.อ. ปยุตฺโต, 2531 : 8)

พระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ ทางพระพุทธศาสนา มีคำอธิบายความหมายของปัญญาอยู่ 2 ระดับ คือ ระดับโลกิยะกับระดับโลกุตระ ในระดับโลกิยะ คำว่า “ปัญญา” มีความหมาย เชื่อมโยงกับความรู้แจ้ง การตรัสรู้และนิพพาน “ปัญญา” มีความสำคัญยิ่งสำหรับการเป็นคนดีหรือทำความดี เราไม่สามารถเป็นคนดีได้ถ้าไม่มีปัญญา เช่น ถ้าเพื่อนของเราคนหนึ่งมีปัญหาทางการเงิน มีหนี้สินรุงรัง ถูกเจ้าหนี้ตามทวงจะยึดบ้านยึดทรัพย์สินหรือถึงขั้นติดคุกติดตะราง เรามีเมตตา สงสารเพื่อน กลัวเพื่อนสำบาก เลยเอาทรัพย์สินเงินทองของตนเองและครอบครัวออกไปทุ่มเทช่วย เหลือเพื่อน จนครอบครัวของตนเองและตนเองก็สำบากไปด้วย การกระทำเช่นนี้ไม่ทำให้เราเป็นคนดี เพราะทำให้ตนเองและผู้ที่ตนเองมีหน้าที่ต้องดูแลประสบความเดือดร้อน ไม่ได้รับการสรรเสริญแต่อาจถูกติเตียนว่าโง่เขลา ไม่มีปัญญา การใช้ปัญญาจึงสำคัญสำหรับการทำความดีและมีจริยธรรม เช่นเดียวกับในตัวอย่างเรื่องอื่น ๆ ถ้าไม่มีปัญญาก็ประพฤติปฏิบัติอย่างมีคุณธรรมไม่ได้ ความซื่อสัตย์สุจริตจะเป็นไปได้ก็ต้องมีปัญญากำกับมิฉะนั้นจะกลายเป็นความเขลา ความกตัญญูกตเวที ที่ไม่มีปัญญาอาจกลายเป็นการทำชั่วเพื่อตอบแทนบุญคุณของคนชั่วผู้มีพระคุณของตน เช่น ยอมค้ายาเสพติดเพื่อตอบแทนคุณของผู้ที่เคยช่วยเหลือตนมาก่อนและขอให้ตนชดใช้ด้วยการทำชั่ว ปัญญาจึงเป็นองค์ธรรมที่ประคับประคองศีล ทำให้คนเป็นคนดีได้

พระพุทธโฆสาจารย์ (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10) พระเถระผู้เรืองนามในฐานะพระอรรถกถาจารย์คนสำคัญของพระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงปัญญาในระดับโลกิยะไว้ว่า “ปัญญาคือ ความรู้ที่ประกอบด้วยความรู้แจ้งและกุศลจิต” (Buddhaghosa, 1974 : 330)

นอกจากนี้ พระนารทมหาเถระ (Narada, 1998 : 291) ผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาชาวศรีลังกาได้กล่าวยืนยันว่า

> เบื้องหลังศีลคือปัญญา ฐานของพระพุทธศาสนาคือศีล ส่วนปัญญาคือ ยอดสุดองค์ธรรมทั้งสองเป็นส่วนเสริมซึ่งกันและกันประดุจปีกทั้งคู่ของนก ปัญญาเปรียบเสมือนดวงตาของมนุษย์ ศีลเปรียบเสมือนเท้า เรากล่าวขานถึง พระพุทธองค์ว่าทรงเพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ (วิชฺชา จรณสมฺปนฺโน) คือ สมบูรณ์ด้วยปัญญาและความประพฤติ

ส่วนปัญญาในความหมายระดับโลกุตระไม่เกี่ยวกับเรื่องการทำดีทำชั่ว แต่อยู่เหนือความดี ความชั่ว ปัญญาในที่นี้คือวิถีไปสู่ความจริงและเป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา พระอภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎกภาษาไทย, เล่ม 34 : 32) ได้กล่าวถึงกำลังหรือบทบาทหน้าที่ของปัญญาไว้ดังนี้

> ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้งความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญา เหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า ปัญญาพละที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

การยกย่องปัญญาเป็นองค์ธรรมสูงสุดทางพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นเครื่องนำไปสู่อุดมคติคือความพ้นทุกข์นั้นปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ในปทสูตร สังยุตตนิกาย แห่งพระไตรปิฎก (พระไตรปิฎกภาษาไทย, เล่ม 34 : 32) ว่า

> ภิกษุทั้งหลายรอยเท้าของสัตว์ที่เที่ยวไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันใด บทแห่งธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ปัญญินทรีย์ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าบทแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

การยกย่องปัญญาเหนือองค์ธรรมอื่นในการปฏิบัติธรรมเป็นแนวความคิดแบบปัญญานิยม ในพระพุทธศาสนาของไทย แนวความคิดนี้ปรากฏอยู่ในงานเขียนและคำบรรยายทั้งของ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินฺทปญฺโญ) หรือพุทธทาสภิกขุ และพระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธทาสภิกขุ (พ.ศ. 2449-2536) เป็นอดีตเจ้าอาวาสวัดธารน้ำไหลและสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี และเป็นผู้บุกเบิกแนวคิดแบบปัญญานิยมในพระพุทธศาสนาของไทย

ปัญญาในคำสอนของท่านพุทธทาส หมายถึง “การฝึกฝนอบรม ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุดในสิ่งทั้งปวงตามที่มันเป็นจริง” เป็นความเห็นแจ้งที่เกิดจากการเพ่งดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างพินิจพิจารณาจนเกิดความเบื่อหน่าย ไม่หลงใหลยึดมั่นในสิ่งนั้นเพราะเห็นแจ้งใน ไตรลักษณ์ของมัน ไม่ได้เกิดจากการใช้เหตุผลเป็นหลักในการคิดเหมือนการคิดทางวิชาการ แต่ต้อง เห็นแจ้งในรากเหง้าของปัญหาและในความจริงของโลกและชีวิตจนสามารถคลายความยึดติดและ ปล่อยวางได้ (2549 : 62)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2551 : 231-232) ก็มีทรรศนะทำนองเดียวกับท่านพุทธทาสว่า ปัญญานำ ไปสู่ความจริงและความพ้นทุกข์ เนื่องจากปัญญาซึ่งหมายถึงความรู้ความเข้าใจ สามารถแยกแยะ ดี ชั่ว คุณหรือโทษได้ด้วยการรู้เหตุรู้ผล จนในที่สุดก็สามารถกำจัดอวิชชา (ความไม่รู้จริงได้) เช่น ความไม่รู้จริงในเรื่องอริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท ทำให้เกิดปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วย ปัญญา) สำเร็จเป็นพระอรหันต์และพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ปัญญาแบ่ง ออกเป็น 3 ประเภท คือ

1. จินตมยปัญญา หรือ จินตามยปัญญา แปลว่า ปัญญาเกิดจากการคิด
2. สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการฟังหรือการสดับเล่าเรียน
3. ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติหรือลงมือทำ

พระไตรปิฎกและอรรถกถาเรียงลำดับ “จินตมยปัญญา” ก่อน ซึ่งต่างกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปของไทยที่เรียงลำดับ “สุตมยปัญญา” ก่อน พระพรหมคุณาภรณ์ตั้งข้อสังเกตว่า ในคัมภีร์ภาษาบาลีให้ความสำคัญกับประเภทของบุคคล จึงไม่เรียงลำดับตามขั้นตอนการอบรมพัฒนากล่าวคือ บุคคลบางกลุ่มสามารถคิดหาเหตุผลเองได้จนเกิดปัญญาความรู้ความเข้าใจ เป็นกลุ่มที่ฉลาดคิดเองเป็น รู้จักมนสิการ (พิจารณาด้วยใจ) เช่นพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งตรัสรู้ด้วยตนเองได้ ความรู้ที่ท่านค้นพบไม่มีผู้ใดสั่งสอนหรือรู้มาก่อน ท่านพิจารณาด้วยตนเอง มีปัญญาตรัสรู้ บางคนไปอยู่ในที่สงบสงัดพิจารณาชีวิตของตนที่ผ่านมาก็เกิดปัญญาเข้าใจความจริงของโลก และชีวิต เกิดจินตามยปัญญา แต่คนส่วนมากต้องอาศัยครูสั่งสอนอบรม อาศัยกัลยาณมิตรให้คำ แนะนำจนเกิดความเข้าใจเกิดปัญญา เรียกว่า สุตมยปัญญา ความรู้ประเภทที่ได้อาศัยการได้ยินได้ ฟังหรือศึกษาอบรมที่เรียกว่า “สุตะ” เป็นอุปกรณ์สำคัญของปัญญา ท่าให้ปัญญาได้ข้อมูลที่จะนำไปใช้ และสร้างความเข้าใจได้ชัดเจนกว้างขวางยิ่งขึ้น “สุตะ” เป็นเครื่องเกื้อหนุนปัญญาทั้งในทางโลกและ

ทางธรรม ทำให้เข้าใจโลกและชีวิต และสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงามตลอดจนเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ ส่วนภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาที่เกิดจากการสงมือปฏิบัติ คำว่า “ภาวนา” แปลว่า ทำให้เจริญหรือ ทำให้เกิดมีขึ้น หมายถึงการฝึกฝนปฏิบัติด้วยตนเองจนเกิดความรู้ความเข้าใจ เช่น การปฏิบัติกรรมฐานและการเรียนงานช่างฝีมือ การปฏิบัติกรรมฐานด้วยการปฏิบัติสมาธิ ทำให้เกิดปัญญาได้ สมาธิเป็น บาทฐานของปัญญา เมื่อจิตใจสงบเกิดสมาธิดีแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความจริงหรือเกิดปัญญารู้แจ้ง ได้(พระเทพเวที ป.อ. ปยุตฺโต, 2531 : 46-47)

ในสังคมไทยของเรา ผู้คนทั่วไปยังใช้ชีวิตตามความต้องการของตนเอง ไม่ได้คิดเรื่องพัฒนาปัญญา เมื่อมีปัญญาก็แก้ไขปัญหาไปตามมีตามเกิด ไร้ทิศทาง เช่น เมื่อยากจนอยากได้ทรัพย์สินเงินทอง ก็แก้ปัญหาด้วยการจี้ปล้นบ้าง อ้อนวอนขอโชคลาภจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์บ้าง จนกลายเป็นเหยื่อของกลุ่มมิจฉาชีพที่แฝงตัวเข้ามาหลอกลวงให้ทำกิจกรรมต่างๆ ซึ่งนำไปสู่ความเดือดร้อนวุ่นวายมากขึ้น หากเราให้ความสำคัญกับเรื่องของปัญญาและการพัฒนาปัญญา เราก็จะสามารถแก้ปัญหาและพัฒนาตัวเองไปสู่ความสุข ความสำเร็จในชีวิต จนถึงความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้

3. ไม่มีปัญญา พัฒนาไม่ได้

ในเมื่อการพัฒนาจำเป็นต้องอาศัยปัญญาเป็นปัจจัยสำคัญ ประเด็นจึงอยู่ที่เรื่องทำอย่างไร เราจึงจะมีปัญญาและใช้ปัญญาในภาคปฏิบัติได้ นักคิดหรือผู้รู้ในพระพุทธศาสนาที่สังคมไทยยอมรับ นับถือได้กล่าวถึงประเด็นดังกล่าวอย่างกว้างขวาง ในที่นี้ขอยกอ้างทรรศนะและคำสอนของพุทธทาสภิกขุและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุต.โต) ที่ชาวพุทธทั่วไปและนักวิชาการให้ความสนใจอย่างมาก มาเป็นตัวอย่างในการศึกษาพิจารณา

ในฐานะที่ท่านพุทธทาสเป็นนักคัดที่บุกเบิกแนวคัดแบบปัญญานิยมในพระพุทธศาสนาของไทย ท่านจึงให้ชาวพุทธทุกคนพิจารณาสิ่งที่เราเคยเชื่อหรือทำตามๆ กันมานั้นถูกต้องเหมาะสมจริงหรือไม่ ในขณะที่ทรรศนะแบบจารีตนิยมถือว่า “ปัญญา” ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการพ้นทุกข์ เป็นสิ่งที่ต้อง พัฒนาตามขั้นตอนจากศีลและสมาธิ ท่านพุทธทาสกลับเห็นว่าปัญญาเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด และมีอยู่ ได้โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยศีลและสมาธิเป็นเครื่องค้ำจุน แต่ปัญญาเสียอีกกลับเป็นสิ่งที่ค้ำจุนศีลและ สมาธิ ดังที่ท่านอธิบายว่า

> ถ้ามองส่วนภายในแคบ ๆ ศีลเป็นพื้นฐานของสมาธิ สมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา ปัญญาเป็นเครื่องตัดรากเหง้าของความทุกข์นี้ คือ อิทัปปัจจยตา ในระหว่าง 3 สิ่งนี้ ถ้าพูดถอยหลังก็พูดว่า ดับทุกข์เพราะปัญญา ปัญญามีก็เพราะ สมาธิ สมาธิมีก็เพราะศีล ศีล สมาธิ ปัญญา ก็เลยเหมือนกับไม้ 3 ขา อย่างเดียวกันอีก เอาอันใดอันหนึ่งออกเสียไม่ได้ มันต้องอาศัยกัน ไป มันจึงจะเป็นไปได้หรือว่า

ถ้ามีปัญญาอย่างเดียว มันต้องควบคุมศีล สมาธิ ไว้อยู่ในอำนาจได้ ศีล สมาธิ ปัญญา ไม้ 3 ขา ในฐานะเป็นเหตุดับทุกข์ ทำให้เกิดวิมุตติ และวิมุตติญาณทัศนะ ในฐานะที่เป็นผล คือ ความดับทุกข์โดยตรง (2545 : 230)

ท่านพุทธทาสได้นำเสนอวิธีการเพื่อกระตุ้นปัญญาดังนี้

1) ใช้ภาษาธรรมในการเข้าใจความหมายของสิ่งต่าง ๆ ท่านพุทธทาสแยกภาษาที่ใช้สื่อสาร กันเป็น 2 ระดับ คือ ภาษาคนและภาษาธรรม ภาษาคนหมายถึงภาษาที่สื่อความหมายในระดับรูป ธรรม เป็นความหมายตื้นๆ ตรงไปตรงมาตามตัวอักษร และตามความเข้าใจของคนทั่วไป เช่น คำว่า “พระรัตนตรัย” ซึ่งประกอบไปด้วยพระพุทธพระธรรมและพระสงฆ์ ก็หมายถึงพระพุทธเจ้าหรือ พระพุทธรูป (พระพุทธ) คัมภีร์ที่จารึกคำสอนของพระพุทธเจ้า (พระธรรม) และกุลบุตรผู้ออกบวชเป็น บรรพชิตในพระพุทธศาสนา (พระสงฆ์) ส่วนภาษาธรรม หมายถึง ภาษาที่สื่อความหมายในระดับนามธรรม ต้องเข้าใจด้วยปัญญาและการพิจารณาอย่างลึกซึ้ง นั้นพระพุทธเจ้าในภาษาธรรมจึงหมายถึง คุณสมบัติของผู้รู้ ผู้ตื่นจากกิเลสตัณหา เป็นคุณสมบัติของความเป็นผู้หมดมลทินและความทุกข์ทั้ง ปวง ในการอธิบายธรรมบางตอน ท่านพุทธทาสใช้ภาษาธรรมซึ่งผู้อ่านต้องพิจารณาจึงจะเข้าใจความ หมายที่ท่านต้องการสื่อ เช่น ตอนที่ท่านกล่าวถึง “พระพุทธเจ้า” ในตัวเราว่า “เมื่อใดพบความว่างจากตัวตนเช่นนี้ เมื่อนั้นก็พบพระพุทธเจ้าที่มีประจำอยู่แล้วในตัวเรา ซึ่งเป็นเครื่องหมายอันแน่นอนของการตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงของเราเองหรือเรียกด้วยสมมติโวหารอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า พบตัวเองครั้งใหม่อย่างถูกต้องแล้ว เป็นตัวเองที่ ไร้ความยึดถือ ยึดถือ ไม่ติด” (2549 : 55-56)

“พระธรรม” และ”พระสงฆ์” ก็เช่นเดียวกันที่มิได้หมายถึงรูปธรรมภายนอก ไม่ใช่คัมภีร์หรือบุคคล แต่พระธรรมหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เราต้องไม่ตีความตามตัวอักษรเพื่อให้เข้าใจถึง แก่นแท้อันได้แก่ธรรมชาติและกฎธรรมชาติ ส่วนพระสงฆ์ก็มิใช่บุคคลผู้ออกบวชซึ่งกระทำผิดพลาด ให้เสื่อมศรัทธาได้ พระสงฆ์ในภาษาธรรมหมายถึงความเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบผู้เพียรสู่ความพ้นทุกข์ การยึดพระรัตนตรัยเป็นสรณะ จึงหมายถึงการพากเพียรให้เราได้ฝึกฝนปัญญาจนพบพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ในตนเองและพึ่งตนเองเพื่อไปสู่ความพ้นทุกข์ได้

2) ใช้ปริศนาธรรมในการสื่อความหมายที่ลึกซึ้งเพื่อกระตุ้นความสนใจและการใช้ปัญญาขบคิดให้เข้าใจ ปริศนาธรรมนี้ท่านพุทธทาสได้แสดงไว้ในอาคารมหรสพทางวิญญาณในสวนโมกขพลารามเพื่อให้ผู้ชมได้ขบคิดพิจารณาให้เห็นธรรม เช่น ภาพวงกลมสีขาวที่หมายถึงความว่าง ความปราศจากการยึดมั่นถือมั่นอันเป็นเหตุของความทุกข์ ภาพเรือที่ลอยอยู่ในทะเลไฟซึ่งสื่อถึงความเป็นอยู่ อย่างไม่ทุกข์ท่ามกลางความทุกข์

3) ใช้กวีนิพนธ์เพื่อสร้างจินตนาการและอารมณ์คล้อยตามบทกวีของท่านพุทธทาส มีอยู่เป็นจำนวนมากทั้งที่ปรากฏในสวนโมกข์และในเอกสารที่มีผู้รวบรวมไว้ เช่น ในบทกวีชื่อ “ศัตรู คือ ผู้จ่อมาสอบไล่” (2536 : หน้า 44) ตอนหนึ่งว่า

อันศัตรู คือผู้สอน สัจธรรม
ว่าอาฆาต นั่นคือน้ำ สกปรก
อย่าเก็บไว้ ในใจ ให้ใจฟก
จะเวียนวก ว่ายสงสาร นานนักเลย
เหตุฉะนั้น ศัตรู คือผู้ให้
แต่กลายเป็น ผู้ร้าย อย่างไรเหวย
เพราะผู้รับ รับไม่เป็น อย่างเช่นเคย
ถ้ารับเป็น พวกเราเอ่ย หมดศัตรู

ผู้อ่านต้องใช้ปัญญาในการพิจารณาความหมายของบทกวีจึงจะเห็นธรรมที่แฝงเร้นอยู่ เป็นการมองอีกด้านหนึ่งของปัญหาที่ท่าให้สิ่งที่เราคิดว่าเป็นปัญหาแต่แรกกลับกลายมาเป็นประโยชน์ ในการพัฒนาชีวิตของเราต่อไป

4) ใช้โวหารที่เร้าใจและมีสาระที่ชวนคิดในการสร้างอารมณ์ให้ผู้อ่านซึ่งนำไปสู่ความคิดโต้แย้งและเห็นความจริงในที่สุด เช่นเมื่อท่านติเตียนพฤติกรรมแบบวัตถุนิยมของผู้แสวงประโยชน์ ทั่วไปว่า

> วัตถุทรัพยากรบนดินหรือใต้ดินหรือที่ไหนก็ตามที่ยังไม่ควรจะถูกเอามาล้างผลาญทำลายกันเสีย ก็เอามาท่าลายกันเสียเพื่อประโยชน์เพียงเพื่อวัตถุนิยม คือ ความเพลิดเพลินทางวัตถุ ยังไม่จ่าเป็นอะไรที่มนุษย์จะต้องท่าเช่นนั้น แต่กลับ พยายามแข่งขันเอาขึ้นมา สร้างแล้วก็ยุบ สร้างแล้วก็ยุบ สร้างแล้วก็ทำลายอย่างนี้ ก็ฉิบหายไปมากถึงแม้ว่าจะใช้ประโยชน์จากสิ่งเหล่านี้ ก็ล้วนแต่ทำให้เกิดกิเลส เกิดการเบียดเบียน เกิดความหลงใหล เกิดความยุ่งยากระส่ำระส่ายเนื่องถึงกันไปหมด ทั้งโลก (2518 : 119-120)

ที่กล่าวมานี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า การคิดพิจารณาปรากฏการณ์ทั้งหลายด้วยปัญญาเป็นเรื่องที่สำคัญเพราะทำให้เราเห็นปัญหาและความจำเป็นในการแก้ไขอาจกล่าวได้ว่า พุทธทาสภิกขุ พยายามนำชาวพุทธไปสู่แก่นพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ดั้งเดิมในครั้งพุทธกาลตามที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกโดยมิได้ถูกบิดเบียนหรือดัดแปลงเพื่อความสะดวกสบายของชาวพุทธในปัจจุบัน เช่น การมีชีวิตอยู่แบบสันโดษและปฏิเสธความฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยทางวัตถุ เป็นชีวิต

ที่ท่านพุทธทาสถือว่าเป็นวิถีพุทธอย่างหนึ่ง ท่านจึงไม่สร้างโบสถ์วิหารที่หรูหราใหญ่โตและประดับประดาอย่างสิ้นเปลืองค่าก่อสร้าง เช่น สร้างโบสถ์วิหารตามจารีตนิยมทั่วไป ไม่เรี่ยไรและสะสมเงินทอง และไม่ใฝ่หาสมณศักดิ์ แต่กลับมุ่งทำหน้าที่ปฏิบัติธรรมและเผยแผ่ธรรมจนมรณภาพ การที่จะเข้าใจพุทธธรรมได้ตามความ หมายดั้งเดิมที่ตรงตามพุทธประสงค์นั้น จำเป็นต้องใช้ปัญญาในการเข้าถึงและเข้าใจให้ถ่องแท้ ปัญญา จึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดของมนุษย์ในการบรรลุความจริง

ในทางการเมือง ปัญญาทำให้เรามองเห็นโทษของนักการเมืองที่เอาแต่แสวงหาผลประโยชน์ ให้กับตนเองมากกว่าการรับใช้ประชาชน ท่านพุทธทาสจึงนำเสนอแนวคิดเรื่องนักการเมืองพระโพธิสัตว์ที่เห็นแก่ประโยชน์ของผู้อื่นมากกว่าประโยชน์ของตนเอง ส่วนระบอบการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตยในปัจจุบันก็มีข้อบกพร่องในการเปิดโอกาสให้ใส่ร้ายป้ายสีและแย่งชิงอำนาจกัน จึงทำให้ท่านพุทธทาสนำเสนอแนวคิดเรื่องการปกครองแบบธัมมิกสังคมนิยม

ในทำนองเดียวกัน ปัญญาได้ทำให้เรามองเห็นข้อบกพร่องในระบบการศึกษาและเศรษฐกิจของสังคมไทยในปัจจุบัน ซึ่งท่านพุทธทาสวิเคราะห์ว่าการศึกษาเป็นแบบ “สุนัขหางด้วน” ที่ขาดการปลูกฝังจริยธรรมและศีลธรรมให้นักเรียน ในทำนองเดียวกันเศรษฐกิจก็เป็นบริโภคนิยมที่วางพื้นฐาน อยู่บนจิตสำนึกแบบวัตถุนิยม มุ่งแสวงหาแต่ความสะดวกสบายทางวัตถุและการเสพสุข แนวคิดหลัก ของท่านพุทธทาสจึงอยู่ที่การส่งเสริมชาวพุทธทั้งบรรพชิตและฆราวาสให้ใช้ปัญญาปฏิเสธวัตถุนิยม และบริโภคนิยม ทำความเข้าใจคำสอนในศาสนาของตนเองให้ถ่องแท้ อยู่ร่วมกับศาสนิกอื่นอย่างสันติ และกำจัดความเห็นแก่ตัวอันเป็นรากเหง้าของความทุกข์ทั้งปวง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ก็มีทรรศนะเช่นเดียวกับพุทธทาสภิกขุในเรื่องความจำเป็นที่ต้องมีปัญญาเพื่อพัฒนาตนเองไปจนถึงที่สุดเพื่อให้หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสตัณหา นอกจากนี้ ปัญญาก็ท่าให้เราเป็นชาวพุทธที่ยึดมั่นในพระรัตนตรัยอย่างถูกต้อง โดยท่านอธิบายว่า “พระพุทธ” มิได้หมายถึงเพียงพระพุทธรูป หรือ พระพุทธเจ้าที่เรายึดถือด้วยความศรัทธาและด้วย ความเคารพบูชาอย่างสูงเท่านั้น แต่หมายถึงความเป็นพุทธะเป็นผู้รู้แจ้ง ซึ่งมนุษย์ทุกคนก็เป็นได้ใน ทำนองเดียวกัน “พระธรรม” ก็ไม่ได้หมายถึงคำเทศนาสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระสงฆ์สาวก และ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา แต่หมายถึง ธรรมชาติ ส่วน “พระสงฆ์” ก็มิได้หมายถึงบุคคลผู้อุปสมบท ในพระพุทธศาสนา แต่หมายถึง “สังฆะ” หรือสังคมในอุดมคติที่ประกอบด้วยผู้รู้แจ้งในความจริง ดังที่ท่านกล่าวว่า “พระรัตนตรัยเป็นหลักใหญ่สามเส้าที่ชาวพุทธพึงตระหนักอยู่เสมอ คือ พุทธ-มนุษย์ (ชี้ถึงศักยภาพสูงสุด ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคล) ธรรม-ธรรมชาติ (ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ที่รู้แล้วจะบรรลุธรรมที่เหนือเหตุปัจจัย)

สงฆ์-สังคม (สังคม อุดมคติแห่งอริยชน ผู้ดำเนินอยู่ในขั้นต่าง ๆ แห่งการรู้ธรรมและทางตามวิถีแห่งพุทธะ)

คนเราจึงควรตระหนักถึงศักยภาพของตนและความสามารถของตนในการพัฒนาไปสู่ความรู้แจ้งได้ ความรู้แจ้งนี้คือความรู้แจ้งในธรรมชาติและกฎธรรมชาติ ซึ่งทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้าได้ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จึงไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แปลกแยกไปจากมนุษย์และธรรมชาติ ดังที่ท่านชี้ให้เห็นว่า “พระพุทธเจ้าก็เป็นมนุษย์ แต่ที่กลายเป็นพระพุทธเจ้าขึ้นมาได้ก็เพราะรู้ เข้าใจความจริงของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเราเรียกว่า เข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายนั่นเอง ความจริงของสิ่งทั้งหลายนี้ เราเรียกว่าธรรม ธรรมคือกฎเกณฑ์ ความจริง ความเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งต่าง ๆ การรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงนี้แหล่ะคือการเข้าถึงธรรม การที่พระพุทธเจ้าเห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย มองสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริงแล้ว ก็เรียกว่าตรัสรู้ธรรมแล้วจึงเป็นพระพุทธเจ้าขึ้นมา ธรรมจึงเป็นหลักการสำคัญประการที่ 2 ในพระพุทธศาสนาเป็นตัวที่ทำให้มนุษย์ผู้รู้ แล้วกลายเป็นพุทธะ (2530 : 10-14)

การรู้ธรรมหรือธรรมชาติทำให้มนุษย์เป็นพระพุทธเจ้า และมนุษย์ที่รู้เรื่องธรรมชาติและรวมตัวเป็นกลุ่มสังคมก็จะทำให้เกิดสังคมในอุดมคติหรือสังฆะในพระพุทธศาสนา ในทรรศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ “สังฆะ” จึงบ่งบอกคุณภาพทางจิตและความรู้ที่ถูกต้อง มิใช่รูปแบบทางเครื่องแต่งกาย และประเพณีวัฒนธรรม เช่น การอุปสมบทและการนุ่งห่มไตรจีวร

การชี้ให้เห็นว่า พระรัตนตรัยที่แท้จริงนั้นก็คือคุณภาพและประสิทธิภาพทางจิตของมนุษย์ที่พัฒนาได้ทำให้เรามีความมั่นใจในศักยภาพทางการพัฒนาของมนุษย์ไปจนถึงที่สุด พระพุทธเจ้าคือ ตัวอย่างของมนุษย์ผู้พัฒนาปัญญาได้สูงสุดและใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้จนเสร็จสิ้น เป็นการเตือนใจเราทุกคนว่าเรามีศักยภาพดังกล่าวอยู่ในตัว เราจึงมีหน้าที่ในการพัฒนาตนตามแบบพระพุทธเจ้า ความศรัทธาเชื่อมั่นในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (โพธิสัทธาหรือตถาคตโพธิสัทธา) คือความศรัทธาใน ศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาตนจนรู้แจ้งในความจริงของธรรมชาติของโลกและชีวิต และเป็นพระพุทธเจ้าได้ เป็นแรงบันดาลใจให้เราต้องพัฒนาปัญญาของเราเอง พระพรหมคุณาภรณ์ยืนยันว่า “ถ้าเราพัฒนาปัญญาแล้ว เราก็เป็นพระพุทธเจ้า” (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2539 : 52) พระพุทธศาสนายกย่องผู้ที่พัฒนาตนว่าเป็น ยอดของบุคคล และอาจกล่าวได้ว่า หลักการพัฒนาตนเป็นแกนของการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา เราจะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาเน้นประวัติการฝึกตนของพระพุทธเจ้าโดยผ่านคัมภีร์ชาดกถึง 550 ชาติ เพื่อให้เห็นกระบวนการฝึกหัดอบรมตนหรือการพัฒนาตนของพระพุทธเจ้าตามลำดับ ตั้งแต่เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นปุถุชน จนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และเพื่อเป็นแรงบันดาลใจให้คนทั่วไปได้บำเพ็ญบารมีตามรอยของพระองค์ (พระราชวรมุนี ประยุทธ์ ปยุตฺโต, 2530 : 10-14)

ในการฝึกฝนและพัฒนามนุษย์นั้น พระพุทธศาสนาจัดวางเป็นหลักเรียกว่าไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ทำให้มนุษย์พัฒนาได้อย่างมีบูรณาการ เครื่องมือที่ใช้ในการฝึกศีล คือ วินัย วินัยเป็นจุดเริ่มต้นในกระบวนการศึกษาและการพัฒนามนุษย์เพราะวินัยเป็นตัวการจัดการชีวิตให้อยู่ในสภาพที่เอื้อต่อการพัฒนา ส่วนสมาธิเป็นเรื่องของการฝึกจิต เป็นการพัฒนาคุณสมบัติของจิตในด้านคุณธรรม ความสามารถและความสุข และปัญญาเป็นเรื่องของการฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง รู้ตรงตามความจริง จนรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ทำให้ใจเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ และเข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์ (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2536 : 37-38) การยอมรับว่า มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองได้สูงสุด คือการ ประกาศอิสรภาพของมนุษย์ที่สามารถพ้นจากกิเลสตัณหาและความทุกข์ได้ มนุษย์ที่พัฒนาปัญญา หรือพัฒนาตนเองได้แล้ว จึงเป็นผู้ประเสริฐสุด และเมื่อคนเรามีอิสรภาพจากความทุกข์แล้ว จิตใจของเราก็จะเปิดกว้างออกไปรับรู้ปัญหาและความรู้สึกสุขทุกข์ของผู้อื่น เกิดความคิดที่จะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์เช่นเดียวกับเรา จึงเกิดคุณธรรมคือความกรุณาขึ้นมาเองพร้อมกับความพ้นทุกข์ด้วยปัญญา

4. ปัญญาพาให้พ้นทุกข์

การพ้นทุกข์หมายถึง การปลอดพ้นจากกิเลสตัณหาอันเป็นเครื่องเศร้าหมอง การบรรลุนิพพานและการเป็นพระอรหันต์ซึ่งจะเกิดขึ้นในชาติปัจจุบันหรือในชาติหน้าก็ได้ ซึ่งล้วนต้องอิงอาศัยปัญญา

ท่านพุทธทาสอธิบายเรื่องการพ้นทุกข์ซึ่งเป็นไปได้ในปัจจุบัน ในทุกบริบทของชีวิตมนุษย์ เพียง แต่มนุษย์เราทำจิตให้ว่าง ให้ปลอดพ้นจากกิเลสตัณหา ปราศจากความโลภ โกรธ หลง และปราศจากความเห็นแก่ตัว การชนะความเห็นแก่ตัวจะเป็นไปได้โดยการพยายามเข้าถึง “ความว่าง” ด้วยปัญญา ความว่างคือความไม่มีแก่นสาร ไม่มีตัวตนแท้จริงของสรรพสิ่งเป็นไปตามหลักไตรลักษณ์คือ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (อนิจจ์) คงทนอยู่ไม่ได้นาน (ทุกฺข์) และไม่มีตัวตนให้ยึดถือได้ (อนตฺตา) หากเราไม่ยึดถือ เช่น ยึดว่าสิ่งนี้เป็นสมบัติของเรา เกียรติยศชื่อเสียงต้องอยู่กับเราตลอดไป เราก็ไม่ ต้องเป็นทุกข์ เพราะธรรมชาติของสรรพสิ่งนั้นเป็น “ความว่าง” ดังที่ท่านพุทธทาส (มปพ. : 181) ยกอ้างให้เห็นว่า

> เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสอนให้มองสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นของว่าง อย่าได้มองว่าเป็นของที่มีคุณหรือมีโทษแต่ฝ่ายเดียว เพราะจะเป็นความวุ่นแล้วก็จะเป็นทุกข์ เมื่อใดมองเห็นความเป็นของว่างถึงที่สุด เมื่อนั้นก็เป็นพระอรหันต์ขึ้นมาทันทีที่ตรงนั้นเอง ถ้าว่างอย่างเด็ดขาดก็เป็นนิพพานแท้ ถ้าว่างชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราวแต่อย่างนั้นก็ยังดี ดีกว่าที่จะเป็นความวุ่นหรือเป็นความทุกข์ ถ้าเรา

ไม่สามารถทำให้เกิดความว่างโดยเด็ดขาด เราก็พยายามทำให้เกิด “ความว่าง” ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ นี่แหล่ะคือการปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง ไม่ใช่การทำพิธีรีตอง หรือการทำบุญแบบนั้นแบบนี้อันเป็นความวุ่นทั้งนั้น

การทำจิตให้ถึง “ความว่าง” ก็คือการทำจิตของเราให้สะอาด ปลอดพ้นจากกิเลสตัณหาและมลทินทุกชนิด จิตที่ว่างจากกิเลสจึงไม่เศร้าหมองและมีพลังในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีผลต่อการพัฒนาตนเองและผู้อื่นสิ่งอื่นที่เราสัมพันธ์ด้วย หากเรามี “จิตว่าง” หรือ “ความว่าง” ในจิตชั่วคราวเรา ก็พ้นทุกข์ได้ในปัจจุบัน ในระดับโลกิยะ ในชีวิตประจำวัน แต่ถ้าเรามี “ความว่าง” อย่างถาวร เราก็บรรลุโลกุตตรธรรม บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ การบรรลุ “ความว่าง” ในระดับชั่วคราวก็สามารถ ทำให้เกิดความก้าวหน้าในการทำงานและการดำรงชีวิตโดยทั่วไปของเราได้ เช่น การทำงานด้วย “ความว่าง” ดังที่ท่านพุทธทาสอธิบายว่าเป็นการปฏิบัติธรรม เป็นการทำหน้าที่ มิใช่เพื่อลาภยศและทรัพย์สินแต่อย่างใด จึงเป็นการทำงานด้วยความสุขและปราศจากความเครียด หากเราทำงานด้วยความเห็นแก่ตัวด้วยการแสวงหาลาภยศตามแรงผลักดันของกิเลสตัณหา เราจะเหนื่อยล้าและเป็นทุกข์ (2512 : 18)

ส่วนพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ก็มีทรรศนะเช่นเดียวกับพุทธทาสภิกขุในแง่ที่ยืนยันว่า ปัญญาคือปัจจัยหลักที่นำพามนุษย์ไปสู่ความพ้นทุกข์ ปัญญาที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิปัสสนา” ปัญญาในขั้นสูงสุดคือวิปัสสนา เป็นปัญญาในขั้นที่จะทำงานรู้เท่าทันสัจธรรม สามารถตัด สังโยชน์ (เครื่องผูกมัดสิ่งมีชีวิตไว้กับวัฏสงสารและความทุกข์) ได้ วิปัสสนาจึงเป็นข้อปฏิบัติเฉพาะในพระพุทธศาสนา จึงถือได้ว่าปัญญาในความหมายนี้เป็นความหมายเฉพาะทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2539 : 41) การเจริญวิปัสสนา (วิปัสสนาภาวนา) หรือปัญญาภาวนา มีจุดหมายเพื่อให้เกิดปัญญา คือ ปัญญาที่เข้าใจความจริงของสิ่งทั้งหลาย รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ไม่ใช่รู้เพียงการทำมาหากินเท่านั้น

การเจริญวิปัสสนาหรือปัญญาภาวนาเป็นไปได้โดยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน กรรมฐาน มี 2 แบบ คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน การทำสมถกรรมฐานคือการฝึกจิตให้แน่วแน่ อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งจนบรรลุผลสำเร็จคือ ฌาน ส่วนการทำวิปัสสนากรรมฐานคือการฝึกจิตให้รู้เห็น ตามความเป็นจริงจนบรรลุญาณ คือความรู้ เมื่อมีความรู้ตามความเป็นจริง จิตก็เป็นอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ได้อย่างถาวร ต่างกับสมถกรรมฐานที่จิตเป็นอิสระจากทุกข์ได้เพียงชั่วคราวในขณะที่ดิ่งอยู่ในสมาธิเท่านั้น จึงกล่าวได้ว่า สมถะจรรโลงศรัทธา แต่วิปัสสนาจรรโลงปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต, 2547 : 85-87) ญาณที่เกิดจาก

วิปัสสนา เมื่อน่าไปใช้ทั้งทางโลกและทางธรรม ล้วนมีส่วนสำคัญในการสร้างความก้าวหน้าต่ออารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคือโพธิญาณ หรือความตรัสรู้ เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุและท่าให้เกิดพระพุทธศาสนาขึ้นในโลก

5. บทสรุป

วิถีชีวิตของชาวพุทธโดยทั่วไปในสังคมไทยปัจจุบันดำเนินไปในบรรยากาศแบบจารีตนิยมและประเพณีนิยม เราประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาตามปูย่าตายายไปตักบาตรกับผู้ใหญ่ที่นำไปนุ่งขาวห่มขาวในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาตามชุมชนและสังคมที่เรามีชีวิตอยู่โดยไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า พฤติกรรมและพิธีกรรมดังกล่าวสามารถทำให้เราบรรลุเป้าหมายในทางศาสนาได้มากน้อยเพียงใด การที่เรามีชีวิตล่วงเลยไปตามกาลเวลาโดยไม่เข้าใจแก่นแท้ของคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เราประกาศตนว่ายอมรับนับถือ ทำให้ชีวิตของเราเปล่าประโยชน์ เราจึงจำเป็นต้องค้นให้พบศักยภาพในตัวของเราเองเพื่อกำหนดเข็มทิศแห่งชีวิตของเราให้ถูกต้อง เราต้องเริ่มให้ความสำคัญต่อการใช้ปัญญา ตระหนักถึงคุณค่าของปัญญา มองเห็นว่าปัญญาคือปัจจัยหลักที่ทำให้เราสามารถปฏิบัติตามคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างลุล่วง ปัญญาเท่านั้นที่เป็นสารัตถะแห่งการมีชีวิตแบบพุทธ ถ้าไม่มีปัญญาเราก็ยังคงวนเวียนอยู่ในความมืดบอดแห่งความงมงายความโง่เขลาและความหลงผิดอยู่ไม่รู้จบ ปัญญาจะท่าให้จิตวิญญาณแบบพุทธของเรากลับคืนมา ความสงบร่มเย็นสันติภาพในครอบครัวและในโลกย่อมจะเกิดขึ้นได้ เมื่อเรามีปัญญาเป็นเครื่องนำทางแล้วเราย่อมปลอดพ้นจากปัญหาและความทุกข์โศกอย่างที่เราประสบอยู่ในทุกวันนี้ ฉะนั้นเราจึงควรพัฒนาตนเองให้เป็นชาวพุทธตัวจริงด้วยปัญญา

บรรณานุกรม

พระเทพเวที (ป.อ. ปยุต.โต). (2533). **พัฒนาปัญญา**. กรุงเทพมหานคร : อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ้พ.

พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ). (2549). **คู่มือมนุษย์**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2536). **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.

_____. (2539). **ลักษณะของพระพุทธศาสนา**. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2540). **การศึกษา พัฒนาการ หรือบูรณาการ**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.

_____. (2547). **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**. (พิมพ์ครั้งที่ 70). กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย.

_____. (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสน์** ฉบับประมวลศัพท์. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์.

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2530). **พัฒนาตน**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง.

พุทธทาสภิกขุ. (2512). **ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย.

_____. (ม.ป.ป.). **คู่มือปัญญาชน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2518). ปณิธานวันล้ออายุ. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร.

_____. (2549). ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ.

_____. (2536). หาสุขได้จากทุกข์. ม.ป.ท.

_____. (2545). อิทัปปัจจยตา. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

Buddhaghosa. (1974). The Visuddhi-Magga, , in Henry Clarke Warren (Ed.). **Buddhism in Translations.** Massachusetts. : Murray Printing.

Narada. (1998). **The Buddha and His Teachings.** Taipei : Buddha Educational Foundation.